

1
ERA.T-76.1.12847

A-2589

ENSV EHTUSKOMITEE VABARIIKLIK KOONDIS "EESTI RESTAURAAATOR"

RIIKLIK UURIMISE- JA PROJEKTEERIMISINSTITUUT

"EESTI EHTUSMÄLESTISED"

OBJEKT: Puitdetailide kataloog
ŠIFFER: I-84043
TELLIJA: TAMKI
TEOSTAJA: RUPI "Eesti Ehitusmälestised"

TALLINNA UKSE ARENGULOOlisi PÕHIJOOINI

II KÕIDE

18. SAJ. BAROKKUKS

Peaarhitekt

M. Toss
H. Toss

Osak. peaarhitekt

T. Böckler
T. Böckler

Osak. juhataja

K. Holland
K. Holland

Proj. peainsener

Peaspetsialist

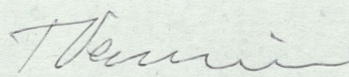
J. Maiste
J. Maiste

Tallinn, 1988

KÖITE KOOSTAS:

arhitekt, kunstiteadlane

T. VEISSERIK

18. SAJ. BAROKK. HILISBAROKK (REGENDISTIIL), ROKOKOO

Valgustusajastusse kuuluvad 18. sajandit märgib usk mõistuse kõikvõimsusse ja vabamõtlemine. Prantsuse teadlaste, filosoofide, entsüklopedistide tsiviliseeriva mõttega koos levib prantsuse arhitektuuri ja arhitektuuriteooria mõju. Fr. Blondeli (1617-1686) klassikalistele alustele rajatud Cours d' Architecture, 1675, samuti ta kaasvõtteleja Ch. A. Daviler. "Cours d' Architecture, Paris 1691 on kuni 18. sajandi lõpuni eelistatumaid käsiraamatuid arhitektidele. Seejuures hilisemaid väljaandeid täiendati juba kaasaegsete näidetega rokokookunstist.

Saksa arhitektuuriteoreetikud 17. saj. lõpust 18. saj. lõpuni (N. Goldmann, L. Ch. Strum, C. Ph. Dieussart, Ch. Rieger, J. E. Penther, J. G. Angermann ja L. J. Suckov) jälgivad prantsuse eeskujusid.¹ Prantsuse autorite tsiteerimise kõrval on käibel itaalia arhitektuuriteooria, kokkuvõtted üliõpetatud Vitruviuse Vignola, Szamozzi, Palladio jt. reeglitest² on aluseks 18. saj. korduvalt ilmunud L. Ch. Sturm'i arhitektuuriraamatutele.³ Kui itaalia teoreetikut piirduvad ukseava kujundusega ega anna pea mingisuguseid praktikas rakendatavaid juhtnööre ukse-ukselehe kujundamiseks, siis prantsuse 17. saj. lõpu - 18. saj. enam differentseerunud arhitektuurilõpetus osutab tähelepanu ka sellistele ehitusdetailidele nagu ukсед ja aknad. Lisaks üldistele ukseava proportsioneerimisreeglitele ja dekoorile esitavad nad profiilide ja suluste näiteid. Prantsuse ja itaalia mõju avaldus saksa kultuuri mõjupiirkonnas nii teoreetikute kui ka praktiliselt tegevate arhitektide ja tsunftimeistrite töödes. Euroopa kunstiteaduses nimetatakse ka stiiliarengu etappe sageli prantsuspäraselt:

- 1) Regendistiil Orleani hertsogi Philippe'i järgi, kes valitses regendina 1717-23. Prantsusmaal on regendistiil 1705-1730, Eestis u. 1710-30(40)
- 2) Rokokoo ehk Louis XV stiil (Louis quinze). On Prantsusmaal 1735-50, Eestis 1740.-70.ndad a.
- 3) Varaklassitsism ehk Louis XVI stiil. Prantsusmaal 1710-1800, Eestis 1770(80)-1810-ndail a.

¹ S. Lietz. Fenster und Zubehör in der fürstlichen Profanarchitektur von 1680 bis 1780. München, 1482, s. 38

² Ibid., s. 40, 90
Nicolaus Goldmann. Vollständige Anweisungen zu der Civil-Bau-Kunst., Hrg. Leonhard, Christoph Sturm. Wolffenbüttel. 1696

³ Goldmann Sturm'i arhitektuuriraamatud olid peamisteks ehituskunsti alasteks käsiraamatuteks kogu 18. saj. jooksul ka Venemaal

Regendistiili iseloomustab J. Berain'i (1640-1711) loodud elegantne ornamendistiil groteski elementide ja saledate akantusväärtidega, mida ühendab järskude murtud nurkadega paelornament.

Rokokoo juhtmotiiviks on teokarp (pr. rocaille). Rokokoo ruumikujunduse arengus on silmapaistev osa Pariisi arhitekti ja dekoraatoril G. M. Oppenord'il (1672-1742), kes tahveldiste kujundust muutis pinnalisemaks ja maalilisemaks, dekooris kasutades nii groteski elemente kui chinoiserieid. Rokokooornamendi assümmeetrilises kompositsioonis võttis kasutusele itaalias sündinud J. A. Meissonnier (1695-1750). Kuulsaimad on prantsuse arhitekti Germain Boffrand (1667-1754) rokokoointerjöörid (näit. Hotel Subise, 1738-39). Kainemat, ka kodanikumajja sobivat ruumikujundust arendas Hollandis ja Inglismaal Daniel Marot, kelle kavandid ja ornamendigravüürid olid mõjurikkad. Saksamaal on silmapaistvaimad mustrid Fr. Cuvilles - saksastunud prantslane, (1695-1768), kelle detailirohke ja külluslik laad kuulub Saksa rokokookunsti tippu.² Saksa dekoori- ja mööblikunsti hindasid kõrgelt ka vene isevalitsejad ja tõenäoselt see mõjutas ka 18. saj. Venemaa õukondlikku arhitektuuriga seotud puunikerdust ja tislertööd.³ Näiteks on märgitud, et B. Hastrelli kavandatud Tsarskoje Selo Suvepalee dekoor (stuki ja kullaga puutöö) on inspireeritud saksa rokokookunstist.⁴ Seepärast on vähe tõenäoline, et Eestimaa allutamise Vene tsaaririigile 18. saj. oluliselt mõjustas stiiliarengut tislertöös ja puunikerduskunstis, Tõsi küll, on näiteks märgitud sarnasust Kolga mõisa peahoone ja Peterhovi Suure palee tislertöös (täpsemalt anfilaaduste piirdelaudade dekooris)⁵, kuid tõenäoselt on sarnasuse selektuseks mõlemile ühine saksa barokk-kunsti mõju.⁶

HILISBAROKSED (REGENDISTIILIS) UKSED

1710-1730(40)-NDATEL A.

Eesti arhitektuuris jätkub 18. saj. I poolel 17. saj. baroki rangem ja lihtsam suund, mille eeskujuna on nimetatud hollandi 17. saj. klassitsismi

¹ S. Lietz. Fenster und Zubehör..., s. 9, 45

G. Bazin. Baroque and Rococo. Great Britain, 1979, p. 186

² Eelnimetatud muustritelt säilinud ruumikujunduse kavandeid, kust võime leida ka hulgaliselt näiteid uksekujundusest koondab W. Kurth. Die Raumkunst des 17. und 18. Jahrhunderts, millest RUPI "Eesti Ehitusmälestised" raamatukogule on tellitud mikrofilm

³ H. Kreisel, G. Himmelheber. Die Kunst des deutschen Möbels. II. München, 1973, lk. 242

⁴ G. Bazin. Baroque... p. 247

⁵ H. Üprus. Kolga lossi ajalooline õiend. Tallinn 1956. Mns., KRPI, P-915, ca 18

⁶ Tallinna tislertööstriid olid valdavalt saksa päritoluga. Vt. J. Linnus. Maa-ehitustöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tallinn 1975, lk. 61

(vanaklassitsismi).¹ Uuemad stiiliilmingud avalduvad eelkõige pinnakujunduses ja dekooris, mitte arhitektuurse vormi või ruumi muudatusis.² Konservatiivne on ka uksekujundus Põhja-Saksa ja Eesti tislertöös võib Itaaliast alguse saanud kõrgbarokse vormikultuuri elemente (tugeva profileeritud karniisiga ja pilastri- tega ääristatud ukseava, akantusornament, keerdsamma) leida veel 18. saj. II veerandilgi.³

18. saj. I kümnendil on endiselt mõjukas Holland ja alles teisest kümnendist alates jõuab prantsuse hoovikunsti mõju Põhja-Saksas, Skandinaavias ja Eestimaal töötavate tislertöömestriteeni.⁴

Regendistiili aegseid ukseid on Tallinnas säilinud vaid üksikutest ümberehitustest ja neid ei ole hõlbus dateerida. Põhjasõjas laastatud Tallinnas elavnes ehitustegevus alles 1730-ndail aastail.

Välisuste kujundust 18. saj. I poolel illustreerivad vaid mõned üksikud näited ja needki ei asu samaaegsetes piirkalides. Ettekujutust tislertööst võinuks täiendada Narva ukseid, mis hävisid sõjatules. Puuvooliga kaunistatud elegantne regendistiilis uks ca 1730.a. seisis Narva Mustapeade hoone barokk-portaalis. Ukse oli S. Karlingu arvamusel kohaselt valmistanud Lübekist saabunud kujur Quirinus Rabe, kes 1732.a. Valentin Rabe kohale asus.⁵ Uks oli segmentkaarses avas, laternaklaasiga varustatud kitsa valgumikuga ja kahe tiivaga. Foto vaatlemisel näib, et tegemist ei olnud tavalise tiibukse, vaid klapitava uksega, nii nagu see 17. saj. barokile tüüpiline oli. Nimelt on ukse käepide vaid parempoolse uksetiiva parempoolisel küljel. Ukselehel oli all mitmeastmelise profileeringuga varvaslaud, selle kohal diagonaalsete liistudega rombideks jaotatud väli, mille külgedel S-kujulised voluudid ja ülal, ukselehe keskkohas, rõhtne karniis. Ülaosas on külgvoluutidega püstkülikuline väli, mida kroonib kumer voluutfrontoon lambrequi motiividega. Mustapeade portaali valmistajaks oletab S. Karling, kas J. Leu (ca 1704) või Q. Rabet.⁶ Hoogsalt vormitud allegooriliste skulptuuridega - vasakul Talv, paremal Suvi - hermipilastrid ja palmiokstega kroonitud murtud frontoon kuulub stiilikriitiliselt 18. saj. algupoolele. Kõrge voolujooneline postament assümmeetrilise kartusšimotiivi-

¹ H. Üprus. Arhitektuur 18. sajandil. Eesti kunsti ajalugu. Tallinn 1975, lk.116

² Ibid.

³ H. Kreisel., FG. Himmelheber, Die Kunst des deutschen Möbels. II, lk. 1

⁴ Ibid.

⁵ S. Karling. Holzschnitzerei und tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Tartu 1943, s. 397

⁶ S. Karling. Holzschnitzerei und Tischlerkunst, s. 346, 404, ill. 100

ga võinuks olla ka 1730.a. valmistatud. Ka frontoonil asetsevad kujusid peab S. Karling Q. Rabele tüüpilisteks.¹ Viimasel juhul oleks nii portaal kui uks Q. Rabe poolt ja ligikaudu ühel ajal valmistatud - niisiis oleks tegemist tervikliku näitega baroksusest uksekujundusest (18. saj. I poolel) Tallinnas töötanud meistrit. Tallinnast nimetagem tänaseks hävinud Vene 13 peast, Vene 13 uks oli komponeeritud gooti portaali. Talumi kõrgusel asetses tugev profileeritud rõhtimpost, alla keskteljel on tugeva väändsambana kujundatud tuuleliist, millest kummalgi pool kolme siledapinnalise tahvliga ukseleht. Lünetiväljas on kummalgi pool kesktelge madalreljeefsete akantusväärtidega kaunistatud tahvel. Kujunduspõhimõte (nikerdatud dekoori koondamine lünetiväljale, tugev rõhtimpost, all lihtsa tislertööna valminud ukselehed) jätkab veel 17. saj. lõpu kujundustraditsiooni (vrđl. näiteks Suur-Karja 1 ja Raekoja 3 ustega). Tallinna tislertöös levinud võtteks on ka raamlaudadele lõigatud dekoratiivsed motiivid. Tänapäeval võime selle ukse koopiat näha Lai 29 14.-18. saj. elamu portaalis.

Siseuste kujundusest 18. saj. I poolel on rohkem näiteid, kuid vähe on terviklikke interjööre sellest ajast. Seetõttu on 18. saj. I poole siseuksi eriti raske dateerida. Üksikud, enamasti irdelementidena säilinud ukselehed) pärinevad ümberehitustest. Alljärgnevalt üritame siiski visandada ukse arenguloo, taas kasutades pidepunktidena S. Karlingu poolt dateeritud tislertöö näiteid. Esimeseks küsimuseks on, kui kaua püsis moes 17. sajandile iseloomulik, veel renessansliku arhitektoonikaga uks: pilastritest ääristatud, tugeva karniisiga ukseava ja kahe võrdse tahvliga ukseleht?

Ukseava kujundus kantslitel jälgib veel 17. saj. II veerandil renessansskeemi. Lüübekist saabunud kogunud meistri Johann Valentin Rabe (Tallinna kodanik 1718-1732) töödes on elegantsemas ja kergemas regendistiilis vaid dekoor. Jõhvi kantsli (1728) ukseava on ääristatud siledatüveliste, inglipea-kapiteelidega pilastritega²; uksepealne karniis on veel tugevalt eenduv ja lopsakate profileeringutega, kuid frontoon elegantselt vormitud akantusväänlate ja poollamavate putodega, eriti aga kantsli tahveldise nikerdatud lillekimbukestega paelornament tunnistavad Valentin Rabest kui J. Beraini ornamentikat tundvast ja viljelevast muustrist. S. Karlingu andmeil on V. Rabe puuvoolijaist esimene, kes siinmail berainornamentikat rakendab.³

Kantslitel oli ukseava kujundus kahtlemata eriti konservatiivne ja piidulik. Elumajas võis ukseava olla ääristatud üksnes profiilliistuga. Vaid

¹ Ibid., s. 404

² S. Karling. Holzschnitzerei und Tischlerkunst, lk. 383, ill. 227

³ Ibid., lk. 392

eriti piduliku ruumi uksele liitusid sellele küljvoluudid, profileeritud karniis ja voluutfrontoon. Niisugune on Taanimaal Trudsholmi mõisas u. 1720.a. pärinev uks.¹ Huvitav on märkida, et see uhke uks on veel ühe poolega, ukseava on mõõtmelt tagasihoidlik.² Niisugune väikeste mõõtmega uks kuulus 18. saj. II poolel tiibuste moodi tulles väljavahetamisele. Võimalik, et see on veel üheks põhjuseks miks Tallinnas on nii vähe tolleaegseid ukseid. Tõenäoselt oli Jõhvi kantsli ukseava kujunduse lihtsustatud variant - tugev karniis, pilasterliistud - küllalt levinud mitte ainult 17. saj. II poolel vaid ka 18. saj. I veerandil.

Tugeva karniisiga ja lihtsate pilasterliistudega ukseava oli Raekoja 3 hoones, tänaseni on säilinud niisugune ukseava koos algse ukselehega Raekoja plats 12 keskaegse elamu I korrusel.

Ukselehe kujundus, mis puutub tislertöösse, on nii Raekoja plats 12 uksele kui ka Jõhvi kantsliuksel samuti konservatiivne. Uks on 2 tahvliga. Siledapinnalisi, manteltapiga seotud tahvleid ääristab esiküljel profiilliist, mis tahvlitele annab astendatud nurgalaienditega kontuuri. (Sellist tahvlikujundust võib Saksamaa ja Skandinaavia tislertöös kohata nii 17. saj. algusaastail kui veel 18. saj. I poolel). Erinev on ukselehtede proportsionaalne jaotus. Jõhvi kantsli uks on ühe tahvliga, Raekoja plats 12 uks on 2. võrdse suurusega tahvliga.

Kahe võrdse tahvliga uks on levinuim renessanssperioodil, selle nurgalaienditega ilmestatud variant on populaarseim 17. saj., seetõttu jääb stiilikriitilisel dateerimisel pidepunktiks üksnes viimistlus.

Raekoja 12 uksele näeme maalinguid: raamlauad ja ukseava raamistus on värvitud tumedama roheka, liistud heledama roheka tooniga; tahvlid kinaverpunased. Tahvlitele on maalitud heledates, kuld-kollakates toonides berainornamentika. Berainornamentika levis Põhja-Saksa alades alles 18. saj. II kümnendist alates, tislertöös oli berainornamentika õitseage 1715-25.³ Kui maaling on uksega samaaegne - ja nii see näib olevat, siis on uks tõenäoselt valmistatud mitte varem kui 18. saj. I veerandil. Kahe võrdse, maalingutega kaunistatud tahvliga ukseleht on leitud Tolli 3 hoonest. Säilinud on ainult alumine tahvel. See on õhuke, siledapinnaline, seotud keeltapiga ja ääristatud profileeringuga raamlaudade servadel. Maaling - jälle erksal kinaverpunasel taustal - on halvasti säilinud, kuid tegemist näib olevat chinoiseriemaalinguga. Chinoiserie lisandub berainornamentikale Saksamaal 20-ndail aastail ja mõlemad kasutatakse ka uksemaalin-

1

2

3 H. Kreisel, G. Himmelheber. Die Kunst des deutschen Möbels, Bd. 2. München, 1973, lk. 7

guteks. Näiteks on Taanimaal Clausholmi lossis 1730-39.a. maalermeister Berendt Nohr kaunistanud uksi berainornamentikaga ja chinoiseriega (hiina toas).¹

Lihtsat, kahe siledapinnalise tahvliga ust näeme veel Suur-Karja 2 hoone I korrusel (selle täpsemaks dateerimiseks ei ole mingeid pidepunkte). Eelkirjeldatud ustele on tüübilt sarnane 4 vördse püstkülikulise tahvliga uks (2 vördse tahvlipaariga) nagu näeme Sauna 8 pööningukorrusel ja TAMKI fondis. Tahvlid siledapinnalised, ääristatud profileeringuga, erinevus on vaid proportsionaalses jaotuses, tingituna uksetahvleid keskteljel eraldatavast püstsest raamlauast. Sauna 8 ukse viimistluse kohta andmed puuduvad, TAMKI fondis säilitatav uks on taas maalingutega. Heledates toonides: helesinise, valkja ja kollakasroheka tooniga maaling pärineb tõenäoselt 18. saj. I poolest või keskpaigast. Eelkirjeldatud proportsionaalse jaotuse ja kujundusega on veel Vene t. 17 paneelseinas paiknev uks, mis tõenäoselt pärineb hoones 18. saj. keskpaiku toimunud suurematest ümberehitustest.

Taolist 4-tahvlilist jaotust kohtame Inglismaal, kus suhteliselt kaua püsis kasutusel ühe poolega uks. Soome kaupmeheelamus (1755-56) Kristiinas on ülakorrusel 1760-ndaist a. pärinev kujundus, kes nelja tahvliga ukсед: all ja ülal rõhtsuunaline, keskel kõrvuti 2 püstkülikulist, kitsast tahvlit.² Ukseava ääristab lai profileeritud piirdelaud. Ukse raamlauad on rohekassinised tahvlid marmoreeritud heleda tooniga liistud punased. Tapeet seintel jäljendab nahktapeeti ulatub aknaaluse paneelini. Lagi on jaotatud marmoreeritud, helesinistes ja punastes toonides väljadeks; keskel lilleõie taoline kujund.

Ühe tahvliga uks on eriti tüüpiline 18. saj. esimesel poolel ja keskpaigas.³

Eespool nimetasime 1728.a. pärinevat Jõhvi kantsli ust. See on lihtsa, püstkülikulise tahvliga, mille kujundusvõtted (siledapinnaline, manteltapiga seotud tahvel, mille kontuuri esiküljel ilmestavad profiilliistu abil moodustatud nurgalaiendid) pärinevad 17. sajandist. Keerukama kontuurjoonisega tahvli kujunemisel on olnud tõenäoselt eeskujuks dielekapp⁴ - nn. Danzigi, Hamburgi ja Lüübeki kapp.⁵ Dielekapi kujundusvõtete levikut võib jälgida ka Tallinna tisleritöös. Näiteks varem Pikk 60 elamu dieles seisnud hamburgi kapp nikerdatud kapiteelide ja siledatüveliste pilastritega on väga sarnane

¹ G. Benzon Gamle danske dore. Kopenhagen 1979, lk. 83

² L. Nokela. Sisustustyyliit. Helsinki, 1981, lk. 98

³ Dielekappi peetakse eeskujundjaks eriti ühetahvlilistele ustele G. Benzon, Gamle danske dore. lk.

⁴ Kapi nimetus on tinglik ja seotud karniisi kuju, aga mitte kapi valmistamiskohaga

⁵ Vt. E. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, Tallinn, 1896, ill. 205 ja E. Klatt. Die Konstruktion alter Möbel Stuttgart. 1961, ill. lk. 43, 44, 45, 77

Saksamaa näidetega nagu ca 1700.a. pärinev hamburgi kapp Saksa Rahvuseumuseumis Nürnbergis ja ka Lüübeki kapp 18. saj. algusest P. Anna muuseumis Lüübekis¹, kuigi ei oma viimase rikkaliku dekoori. Pikk 60 dielekapi üks omakorda on aga sarnane Vene 17 Tallinna Linnamuuseumis eksponeeritud uksega, millel tahvel samuti astmelise kontuuriga, ümardatud alumise ja ülemise servaga. Linnamuuseumis säilitatava ukse tahvli pind on sile (profileeringuteta) värvitud heleda, rohekassinise tooniga, ääristatud kullatud profiilliistuga ja kaunistatud erksates kontrasttoonides maalinguga: keskel punane väli, ääristatud laia rohelise kontuurjoonega, millest keskteljel, all ja ülal sümmeetriliselt kasvab vaas elegantselt põimuvate kollastes, rohelistes ja sinistes toonides akantusväärtidega. Tahvli nurkades väikesed väädikimbukesed, raamlauad tumedama, hallikasroheline tooniga. Uksemaalingut võib stiilikriitiliselt arvata u. 18. saj. I kolmandikku. Viimasel kujul, kui maaling on algne (seda saab lõplikult otsustada vaid laboratoorsete uurimustega - siis tuleb tunnistada, et Tallinnas püsib kõrgbarokne uksekujundus kaua. Ja siin võib öelda, et ka dekoorimotiivid on küllalt püsivad.²

18. saj. I poolel levib uksekujunduses uus võte: tahvli pinnast lõigatakse välja profileeringuga piiritletud väli e. peegel. Varasemal, võimalik, et juba 17. saj. kasutusel tulnud uksele vastab välja kontuurjoon täpselt kujundusmotiivile: levinud on veerandkaarega välja lõigatud või ümardatud nurkadega ristkülikuna, või lihtsustatud tasapinnalise kartusšimotiivina kujundatud väli, teravatipuline, S- ja C-kujuliste lõikudega piiritletud väli. Niisuguse ristkülikulise peegli ehk väljaga on ukseid Niguliste 6 dieles ja Pikk 39 õuehoones I korrusel, kus uksetahvli ääristab profiilliist (Niguliste 6 uksele vaid ühel küljel), uksepiit on eriti tugev. Pikk 39 hoones ääristab piita ühel küljel väikese mõikaga profileering, teisel küljel on ukseava raamistatud lopsakate profileeringutega piirdelauaga. Niguliste 6 ja Pikk 39 ustele on analoogilised keskaegsetes elamutes Pikk 46 (I korrusel) ja Pikk 60 (1. korrusel) säilinud ukselehed. Teravatipuliselt lõppeva väljaga on Niguliste 6 hoone I korrusel säilinud seinakappide ukseid (2 tahvliga).

Ukseava raamistus ukselehtedel, kus tahvli pinnale on lõigatud peegel, piirdub suurejoonelise profileeringuga, mille annavad laiad piirdelauad. Iseloomulikuks-18. saj. I poole ustele on nimetatud piirdelaudade abil kujundatud astendusi ja murgalaiendeid.³ Tallinnas on selline astendatud ukseraamistus olnud Vene 17 keskaegses elamus mõõdistatud uksele.

¹ Vt. E. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, Tallinn 1896, ill. 205 ja E. Klatt. Die Konstruktion alter Möbel Stuttgart. 1961, ill. 43,44,45,77

² Näiteks eelkirjeldatud Vene 17 ukse maalijud akantusväärtidele näeme üsnagi sarnast akantusväärti 1761.a. ehitatud Ohtu moisa trepipostil, nüüd juba rokokooliku tislertöö puuvoolina

³ G. Benzon. Gamle danske dore, lk. 87

Mõisates säilinud hõlbustab mõista barokse ruumi- ja uksekujunduse seoseid ja lisab mitmeid huvitavaid näiteid ukselehtedest. 17. saj. ja 18. saj. alguse mõisaarhitektuuri iseloomustab enamasti sümmeetrilise põhiplaaniga hoone, kus kesksele mantelkorstnale liituvad toad ja mittekõetavad kambrid. Harvem esineb 2. mantelkorstnaga hooneid (Tallinnas kuulub taoliste plaanilahendustega hoonete hulka näiteks Uus t. 21). Sellistes hoonetes on kasutusel ühe tiivaga uks, anfilaad kas puudub või on puudulikult välja arendatud. See ehitustüüp püsib veel Põhjasõja järel 18. saj. I poolel ja erandina ka hiljemgi. Niisuguste varasemate, tõenäoselt 18. saj. I poolel ehitatud mõisahoonete hulka kuulub ka Keskvere kõrge kelpkatusega, väikseruuduliste akendega puidust mõisamaja (Haapsalu raj.), kus õnnelikul kombel on alles ukseid. Uksed on 18. saj. I poole regendistiilile iseloomulikus laadis, 2. tahvliga. All ruudule lähedane tahvel, ülal püstkülikuline. Tahvli keskel profileeringuga esile toodud väli, mille kontuur rulluvate otstega S- ja C-kujulistest lõikudest moodustab kartusšimotiivi. Välja all- ja ülaservas on nikerdatud väiksed õisikud.

Stiilikriitiliselt kuuluvad 18. saj. I poolde ka üksikud ukselehed mõisa peahoonetes Roosna-Allikul, Leholas, Purdil, mis tõenäoselt on praegustle kohtadele sattunud seoses ümberehitustega ja ei paikne algses avas.

Roosna-Alliku peahoones (ehit. 1780)¹ näeme ühe tahvliga ust, mis kujunduselt sarnaneb eelvaadeldud Vene t. 17 ühe tahvliga uksele tislertöö osas. (Algses viimistlust ei ole selgitatud).

All ja ülal teravatipuliselt lõppeva väljaga on ukseid Purdi peahoones (ehit. 1765)² II korrusel ja Lehola mõisamajas.³

Nimetasime mõisatest vaid üksikuid iseloomulikke näiteid. Muidugi on huvitavaid ukseid 18. saj. I poolest ja keskpaigast rohkem.

Hiljemalt 18. saj. II veerandist alates levib üha enam uus kujundustehniline võte: tahvli servad süvistatakse või faasitakse ühtlaselt, nii et keskele jääb madala astmega piiritletud ristkülikuline väli ja alles sellel eendub teise, madala sirge astme abil joonistatud tasapinnaline motiiv. Raamlaudade tahvli ääristavad servad enamasti profileeritakse. Vähemalt siseustel tahvlite raamistamisel profiilliistu enam tavaliselt ei kasutata.

Varasema dateeritud näitena võib nimetada Tallinnas Toomkirikusse 1747.a. valmistatud Manteuffelite looži ust. Looži nikerdatud akantusväätidest dekoor,

¹ O. Suuder. Paide raj. Roosna-Alliku mõisa ajalooline õiend. Tallinn 1982. KRPI A-854

² O. Suuder. Paide raj. Purdi mõisa ajalooline õiend. Tallinn 1983. KRPI A-855

³ vt. J. Maiste. Tislerikunstist Harjumaa 18. sajandi II poole mõisamajades. Kunstiteadus ja kriitika 4. Tallinn 1981, lk. 180, ill. 64

mille valmistajaks on peetud Anthony Rabet, on juba rokokoolik. Uksetahvli kujunduses on nii nagu varem mainitud Niguliste 6 uksele kasutatud veerandkaarega ümardatud ristküliku motiivi, kuid nüüd asetseb see madala astmega piiritletud ristkülikulisel väljal. Ukse ülaosas on kuueruuduline aken.

Akenuks e. klaasitud ülaosaga uks kujuneb välja prantsuse 17. saj. lõpu arhitektuuris ja levib sealt 18. saj. I veerandil Saksamaale.¹

Prantsuse paleearhitektuuris kasutatud ülisuurtest akendest kujundati elamuarhitektuuris kasutamiskõlblikud, praktiliseks kasutamiseks sobivate mõõtmetega akenuksed. Prantsuse gravüüril "Femme de qualité déshabillée pour le bain," H. de St. Jean, 1685² on kujutatud elutoas tugeva piirdelauaga raamistatud ühe tiivaga ust, kus all ruudule lähedase proportsiooniga tahvel, mille väli - kaarjalt väljalõigatud nurkadega ristkülik - on madala astme abil esile toodud; ülal püstkülikuline, vaheprossidega 12 ruuduks jaotatud klaasitud pind. Analoogilise jaotusega on Uus 21 hoonest leitud uks, mis tõenäoselt pärineb 18. saj. I poolest või keskpaigast. 18. saj. lõpupoolelt pärineb tõenäoselt Vene 12 õuehoone I korrusel paiknev klaasitud tiibuks.

Tiibuks tuleb Tallinna elamutes kasutusele 18. saj. keskpaiku, mil arhitektuuris on kinnistunud anfilaadmood. Mis puutub toleaeagsesse uksekujundusse, siis on tahvlite peeglitel kõrvuti lihtsa veerandkaarse väljalõikega samaaegselt levinud ka keerukama, tasapinnaliseks muutunud kartuššile sarnaneva kontuuriga väljalõige. Sellist näeme näit. Lai 5 hoonest seisnud barokkuksel, mille tahveldisel asuvale motiivile on analoogiline näiteks Lääne-Saksas 18. saj. I poolel valmistatud kapil.³

Kartuššimotiivi kasutati ka ja lihtsustatud kujul koos ümardatud nurkadega väljaga. Tallinnas säilinud kartuššimotiiviga ukseid on eranditult siseuksed, kuid on teada, et taoliselt on 18. saj. keskel kujundatud ka välisuksi. Näiteks Lätis Liepaja P. Kolmainu kiriku uks (1744-45), samuti elumaja uks Riias Skarnu 22 on kartuššimotiiviga. Sajandi II poolel need motiivid muutuvad

¹ Klaasitud uksetüübi, aknaukse kasutuselevõtt on seotud esmajoones Louis XIV hooviarhitekti Jules Hardouin Mansart'iga (näit. Versailles lossi Peegelgalerii 1678-1684, Grand Trianon 1686-1687). Seal kasutatavad aknad ja akenuksed olid eeskujuks Saksamaal (näit. Würzenburgi residentsis Ehrenhofis 1723/24 ehitatud ümardaarsetele aken-ustele. Vt. S. Litz. Fenster und Lübhör..., lk. 70

² P. Thorthon. Seventeenth Century Interior Decoration in England, France & Holland. London 1981, ill. 309, lk. 317

³ Lääne-Saksa nurgakapp 18. saj. I poolest vt. E. Klatt. Konstruktion alter Möbel. Stuttgart, 1961, lk. 47

assümmeetriliseks ja püsivad kasutusel ka 18. saj. II poolel. Sajandi keskpaigast leiame ka uksi, mille väljal nurgalaienditega ristkülik. Näiteks Lai 29 elumaja uksed 18. saj. keskpaigast. Seal kuulub ruumikujundusse reeglina ka madal lambris, mille tahvlid analoogilised uksetahvlitele.

Siseustel 18. saj. II ja III veerandil on endiselt kasutusel kahe võrdse tahvliga uks, kuid kasutusel on ka uks, kus all ruudust madalam ja ülal püstkülikuline tahvel. Väga levinud on 18. saj. II ja III veerandil 3. tahvliga uks, kus all ja ülal rõhtsuunaline, keskel püstkülikuline tahvel. Näiteks Pühavaimu kiriku käärkambri uks 18. saj. keskpaigast, millele on analoogiline uks Vene t. 12 keskaegse elamu õuehoones 2. korrusel. Mõlemate nimetatud uste algseks viimistluseks on warmoreering, ukseava on ääristatud laia profiillauaga.

Välisuste kujundus 18. saj. II veerandil ja keskpaigas näib olevat eelkirjeldataud kujundusvõttega (tahvlile lõigatud peeglil on ristkülikuline aluspind), kuid siseustest tugevamate profileeringutega. Näitena võib nimetada Pikk 34, Uus 15 ja Vene 17 elamute peauksi.

Pikk 34 uks ei ole terviklikult säilinud, framuug on 19. saj. ümber tehtud. Ukselehti on lapitud, kuid see ei takista nende algse kujunduse jälgimist. Uks on kahe võrdse tiivaga, ukseleht 3. tahvliga (esiküljel): all ja ülal rõhtsuunaline, keskel püstkülikuline tahvel. Näib, et taoline proportsionaalne jaotus on 18. saj. II ja osalt veel III veerandil kasutusel ka välisustel. Tahvlite väli on tugevalt eenduv, ristkülikuline. Sellel on madala sirge vaheastmega eraldatud teine, ümar- datud nurkadega ristkülikuline pind. Ukseleht on kahekihiline, tagaküljel on püstlaudadest kilp pöönadel. Pikk 34 ukse tugevalt eenduva väljaga tahveldis ja selle omapärane side raamlaudadega (tahveldis on vastu raamlaudu ja ei lähe servapidi raamlaudade alla nagu tavapärane hiljem) annab põhjust oletada, et tegemist on 18. saj. algupoolele kuuluva uksega. Sellele viitab ka erksatooniline värvivii- mistlus. Nimelt on mureneva värvkatte alt raamlaudadel kohtati välja tulnud alumine viimistluskiht punase kinaveriga. (Võimalik, et uks on algselt olnud maalingutega, seda tasuks selgitada koos ukse restaureerimisega.).

Analoogilisi ukselehti näeme Uus 15, kus 3-teljelise tänavafassaadi pea- miseks ehteks on lopsakas rokokookartušs viiluväljal a. 1751 ja stukkdekooriga portaal, mille juurde algselt tõusis vabatrepp. Ukseava on ümarmäärne; ülaosas on kiirtena hargnevate vaheprossidega valgimik, all oli tiibuks 3 tahvliga. Praegune tiibuks on ilmselt varasema koopia; seejuures vabatrepi eemaldamisel on ukselehti pikendatud.

18. saj. keskpaigast pärineb Vene 17 elamu peauks. Uks on gooti portaal- ja tervikuna ühele küljele klapitav. Igapäevaseks kasutamiseks on kitsam ukse- pool allosas. Lünetiväli ülal on eraldatud rokokoolikult voolujoonelise impos- tiga. Ukse tahveldisel nikerdatud dekoor puudub, väli ehk peegel on esile too- dud jõulise, mitmeastmelise profileeringuga.

Teistlaadse kujundusega on Saaremaal Hiiu-Suuremõisa peauks 1755.a. See kahe tiivaga uks on lihtsas ristkülikulises avas, mida ääristab nurgalaienditega

krohviipire. Ukselehe moodustab püstlaudadest kilp, mille esikülge dekoreerib lopsakas puuvool: assümmeetriliselt laotatud akantusväädid, millesse on põimitud krorpellikud C-kujulised elemendid. Ka tuuleliistu kohal on põimlev puunikerdus ja ainukeseks tektooniliseks elemendiks on rõhtne profileeritud vahekarniis.

18. saj. II poole välisuste kujunduse juurde kuulub plastiliselt vormitud sambamotiiv. Tallinna üks sajandi II poolel on vastavalt pallaadiaanilikule traditsioonile lihtsas, silmapaistmatus avas. See viib mõttele, et varem portaalile kuulunud osa - kaunistada ja esile tuua sissepääsu - on nüüd kandunud uksele; ukselehed on pärinud vana varem portaalile kuulunud jõu ja auväarsuse märgi - samba. 17. saj. - 18. saj. I poolel seisis ukse keskel korintose sammas või väändsamm (tuuleliist) tõenäoselt veel kui sümbol - viide Saalomoni ehitatud Jeruusalemma templi sammastele. 17. saj. maneristlikus arhitektuuriteoreetilistes spekulatsioonides oli kuulutatud ehituskunsti algallikaks. Saalomoni ehitatud templi, selle sambaid kujutati väändsammastena või samastati "saalomoni sambaorder" korintose orderiga.² Samaaegselt elas 18. sajandil veel ka Vitruviuse sambaorderi antropomorfseid tõlgendusi.³ Kuni 18. saj. lõpuni käibel olnud Goldmann-Sturmi arhitektuuriraamatust leiame 17. saj. vaimus tähendusõpetuse, mille kohaselt toskaana ja dooria sambaorder linnakodanikku, joonia õukondlast ja korintose order aadlinoorukit või -preilit kehastab.⁴

18. saj., tislernermeisterite lakkasid olemast stilliuendajad, säilitati kaua vanu esteetilisi tõekspidamisi ja tõlgendusi. Lübecki tislernerite pidurongkäiku 1768.a. kandsid sellid erinevas ordersüsteemides samakujutisi ja esitasid personifitseeritud sammaste poolt salme. Dooria sammas esines kangelasena: ... "Ich bin ein Held, ich zierde die Portale, Das Stadt-Thor, ja noch mehr, die prächt gen Arsenale". Ka Kopenhaageni tislernerite rongkäikudes on 17. saj. alates viit sambaorderit esitavad sellid. 1724.a. oli toskaana order talupojarõivaise, dooria order rooma vürstina ja joonia ja korintose order daami kombel rõvastatud⁶.

Kahtlemata oli taoline sambaõpetus levinud ka Tallimas. 18. saj. võis sammas, nüüd ilmselt pigem maneerilise kui ülgavama tunnetuse kehastusena, rakeduda uksekujundusse. Rokokoo ja varaklassitsism on viimasteks perioodideks, kus peaukse traditsioonikohane dekoor on skemaatiliselt tõlgendatav.

¹ E. Frossmann. Säule und ornament. Upsala, 1956, lk. 206-207

² Ibid, lk. 205

³ Vitruvius järgi dooria sammas on mehe keha jõu ja ilu väljendajaks; naist, peenemat ja enam ehitut kehastab joonia order, neiu ilu korintose order. Vitruv. Lehn Bücher über Architectur. Berlin, 1964, Liber quartus, I

⁴ L.Ch. Sturm. Vollständige Anweisung, Alle Arten von regularen Pracht-Gebäuden nach gewissen Regeln zu erfinden... Augsburg 1717, Vorrede

⁵ Der Tischler Aufzug in Lübeck, Lübeck, 1768 Zülch. Entstehung des Ohrmuschelstils, Hiedelberg 1932

⁶ Frossmann, lk. 156

Sambamotiiviga rokokoo-välisuksi on Tallinnas säilinud üksikuid. Otsustades säilinu põhjal ehitati Tallinnas elumajadesse lihtsaid, neljakandilisi, tagasihoidlike mõõtmetega ukseavasid. Näiteks Kooli 17 peaukse piidavalts on 155 x 251, Pikk 53 uksele 137 x 285 cm, seejuures ukselehed vastavalt ca 73 x 197 ja 68 x 238 cm, (Pikk 53 uksele on all paarikümne cm-ne pikendusjätk).

Valgmik (framug), milleta uksepiita 18. saj. keskpaigast alates ei valmistata, on eraldatud lookleva, kesktelje suhtes tõusva impostiga; valgmiku keskel tavaliselt laternaklaas. Erandlikult hästi säilinud Rataskaevu 12 valgmiku klaasipinna jaotavad ümara profiiliga vaheprossid, mis välisküljel moodustavad S- ja C-kujulistest elementidest põimingu.

Rokokoopeauks on reeglina tiibuks. Tallinnas on ukselehed endiselt kahekihilise konstruktsiooniga: tagaküljeks püstlaudadest kilp pöönadel, esiküljeks raamtahvelkonstruktsioon, kus tahvel ülaosas märgib sambatüve. All pealepandud plaat-tahvel moodustab postamendi, varvaslaud baasi. Tallinna ustel eraldab tüveosa ja postamenti raamlaud. Sambatüvi - tahvel on sirgete püstservadega, looklev kontuur on vaid ala- ja ülaserval.

Tahvli kontuuri rõhutab profileering raamlaua servades, millele sekundeerib tahvli välja piirjoon. Tahvli suhteliselt madala profileeringuga esile toodud väljast võib madala astme võrra eenduda elavama kontuuriga pind.

Postament (eenduv plaat-tahvel) on ülaosas tasapinnaline ja lõpeb karniisikesega (liistuga); alumine pool on plastiliselt vormitud ja eraldatud rõhtse vaheastmekesega. Tuuleliist on rokokoouksele - nii nagu oli ka 18. saj. I poole uksele kujundatud pilastrina, millel rikkalikult nikerdatud kapiteel, tüve- ja postamendiosa. Tallinnas on algne kapiteel säilinud Rataskaevu 12 uksele.

Tõenäoselt üks varasemaid sambamotiiviga ustest on Vana-Tooma 9 uks. See ei ole veel tiibuks, vaid kahest, sepishingega seotud poolest, mistõttu ukse saab klappida ühele küljele. Tüve- ja postamendiosa eraldav raamlaud on rõhtne. Postamendiplaat on peaaegu tasapinnalistest pindadega ja, sirgete servadega. Ülemise tahvli väljal on jäänukeid kartusšimotiivist, mis tahvli allosas on sümmeetrilise kujundusega. Hilisematel ustel on ka keskmine raamlaud niisamuti postamendiosa krooniv liist lainja tõusuga kesktelje suunas. Ülemine keel varaklassitsismi, tekivad segavormid, kus põimuvad rokokoo- ja varaklassitsistlikud elemendid (Näit. Kohtu 4 uks nurgaroseetidega tahvlitega).

Tallinnas on ainseks täpselt dateeritud rokokooukseks Vene 21 peauks, kust remont-restaureerimistööl leiti meistri annotatsioon: Abraham Friedrich Pahlmann 1766.¹ Selliste väikeste nikerdatud orvandimotiividega kaunistatud ülemist tahvli ja analoogiliselt vormitud postamendiosa, mida kroonib rulli keeratud otsaga liist näeme veel Vene 21. Kahjuks on mõlemad ukseavad

¹ I. Fjuk. Vene 21 välisukse tööjoonised ning restaureerimise lühiaruame. Tallinn 1973, KRPI P-3332, lk. 5, foto 5

ilma framugita, mis nähtavasti fassaadi klassitsismiliseks kohaldamisel on vastavalt ümber tehtud.

Kahtlemata võis Tallinnas olla rohkem kujundusvariante, kui praegu säilinud uste seas võime leida. Terviklikuma ettekujutuse saamiseks 18. saj. lõpupoole ustekujunduse printsiipidest tuleb taas mõisaarhitektuuri poole pöörduda. Esmajoones väärviaid tähelepanu Eestimaa kubermangu juhtiva ehitusmeistri J. Schulziga seostatud ehitused: Maidla (1767), Saue, Roosna-Alliku (1789), Rägavere (1782-1789) ja Ääsmäe (ehit. 1780.a.-tel)¹ mõisate peahooned, mille eelkäijaks võib pidada kubermanguvalitsuse hoonet (1767-1774) Tallinnas. Hooneid iseloomustab kõrge täis- või poolkelpkatus, stukkpilastritega kaunistatud reeglina kolmurkfrontooniga, keskrisaliit (vahel ka külgrisaliidid), mis vaid mõnevõrra hoonekehandist eendub. Peaukse juurde viib puiesteed jätkav peatee. Sissepääs on ka fassaadilahendusega esiletõudud, see asub rõdude, balustraadide või erikujuliste akendega aktsenteeritud keskrisaliididil. Vastavalt mõisaarhitektuuri palladiaanlikule suundumusele, on üks lihtsas neljakandilises või ümarkaarses avas, mida dekooriga ei ole eristatud. Üks avaneb avarasse vestibüüli, millest paraadtreppe suundub 2. korruse saali. Selle hoonet läbiva ruumiarendusega ristub pikisuunaline anfilaad, mis hargneb sümmeetriliselt kummalegi poole kesktelge. Saal on kompositsioonikeskmeks, milles ruumilahenduse pidulikkus toonitab sisekujundus.² 18. saj. II poolel, eriti aga 18. saj. lõpus ja 19. saj. alguses kasutatakse siseruumides laialdaselt stukkdekoori, kunstmarmorit, maalinguid, aga ka pilttepeete. Levisid kahhelahjud ja kaminad. Pidulikku ruumiansamblit ühendab ja pingestab anfilaad. 18. saj. II poole anfilaaduksed on reeglina kahe tiivaga; usterea lõpetab sageli kauni väljavaatega aken. Ukseava mõõtmed on seejuures 18. saj. veel suhteliselt tagasihoidlikud.

Peaustest on siinmail üks kaunemaid ja mänglevamaid Ääsmäe ukse. Ukseava on ülanurkades kergelt ümardatud. Profileeritud vahepuu-impost, mis eraldab ülaossa valgiku (framugi) ja alla tiibukse, on lainje, kesktelje suhtes tõusva joonega. Keskteljel kaunistab imposti puuvool-vanikuga ääristatud kartussitaoline dekoorimotiiv. Valgiku klaasipinda jaotavad tavaliste vaheprosside asemele nikerdatud kaunistused. Keskel paikneva laternaklaasi sisekontuuril akantusvanik, millesse on põimitud orvandid ja lillekimbukesed; klaasi-

¹ J. Maiste. Mõisaansamblid, kõrtsid, postijaamad jt. maa-arhitektuuri mälestised. Harju rajooni ajaloo ja kultuurimälestised. Tallinn 1988, lk. 151

² Kirjeldatud on 18. saj. II poole mõisamaja põhitüüpi, täpsemalt vt. J. Maiste 18. sajandi mõisamaja tüübist Eestis. Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi. I sügisseminar. Tallinn 1981, lk. 78-79 ja J. Maiste. Mõisaansamblike planeeringust. Kunstiteadus ja kriitika. Tallinn 1986, lk. 216

pind kummalgi pool laternaklaasi on jaotatud neljajarulise pöörissvastikana hargnevatest akantusväätidest. Ukselehtedel tavapärase pilastrimotiiv, mille postamendi osa (pilastriliselt modelleeritud etteulatuv plaat) on eraldatud S-kujuliselt lookleva vahekarniisiga. Samasugune looklev karniis kroonib ülemist tahvlit, sekundeerides tahvli ülaserva kontuurile, mida markeerib profiilliist. Ülaserva keskel näeme taas puuvooli - kõrvlestakujulist knerpellikku motiivi kui viidet 17. saj. traditsioonilisele knerpeldekoorige.

Siseuksed kahte tüüpi: pidulikumat tiibuksed-anfilaaduksed ja tagasihoidlikud ühe tiivaga ukсед. Ühe tiivaga uks (ca 972 x 1845) on kahe tahvliga: all rõhtsuunaline, ülal püstküliline tahvel. Tahvleid on esiküljel rokokooliku motiiviga kaunistatud peegliga, tagaküljel siledad. Tahvlit ääristavatel raamlaua servadel lihtne profileering (sirge astmega eristatud lame veerandkaar).

Siseuksed 2. korruse (belletaazi) anfilaadis ca 147 x 242 cm suuruses avas ca 1,5 m kaugusel seinast. Pidulikumas osas lõpeb anfilaad aknaga. Ukselehed on 3 tahvliga: ülal ca 2 ruudu kõrgune, all ca pooleteist ruudu kõrgune tahvel; nende vahel rõhtsuunaline. Tahvleid ääristab mitmeastmeline profileering raamlaua servadel, keskel eendub madala astmega esile toodud väli ja sellel omakorda rokokoolik kontuuriga pind. Saaliustel liituvad selle looklevale kontuurjoonele keskeljel nikerdatud rokokoomotiivid: ülal assümeetriline akantusväänel, all orvand. Ukseava ääristab lopsakas profiilliist. Peasaalis on ustel ranges täisnurkses raamistuses stukkdekooriga supraporte'id. Seinad on jaotatud rangelt püstkülilisteks väljadeks, kus stukkraamistuses küpsunasest kunstmarmorist tahvlid vahelduvad kitsamate, kõrgetasemelise stukkdekooriga ehitud pindadega. Allosas madal lambris. Analoogilist sisekujundust (stukki) võib kohata Saue ja Roosna-Allikul, kus aga tislertöö on rangem ja lihtsam. Ääsmäele analoogilist rokokoolikku tislertööd kohtame aga Ohtu ja Seidla mõisas. On arvatud, et Ääsmäe ja Seidla mõisate ukсед on valmistatud ühe tislertmeisteri poolt. Seidla mõisahoones on alles ka peauks, mille kompositsiooniskeem analoogiline eelkirjeldatud Ääsmäe peauksele, kuid puudub rikkalik puuvool. Ohtu mõisa (ehit. 1769) peauks on lihtsama puuvooliga, alumist ja ülemist tahvlit eraldab sirge vahekarniis¹.

Kahjuks ei ole midagi öelda tislertmeisterist, kes võinuks nimetatud tööde autoreiks olla. On oletatud, et Ääsmäe peauks on tellitud Tallinna ühelt juhtivamalt tislertmeisterilt, Toomgildi vanemalt Anthony Rabelt (surn. 1776).² Selle vastu

¹ vt. A. Hein. Ohtu mõisa ehitusajalooline ülevaade. Tallinn 1986. A-1504

² J. Maiste. Tislertkunstist Herjumaa 18. saj. II poole mõisamajades. Kunstiteadus ja kriitika. Tallinn, 1981, lk. 179

räägib eelkõige Ääsmäe mõisa ehitusaeg - 1780-ndad a. Ei saa nõustuda ka oletusega, et puutöö kujundust Ääsmäel võis suunata kubermanguarhitekt J. Schulz, andes üksikmotiividele täpsemaid jooniseid.¹ Varaklassitsistliku stuki ja rokokooliku tislertöö erilaadsus tunnustab kõrvuti töötanud meistrite suhtelisest iseseisvust. Puutöös üksikmotiivide kujundust ilmselt joonistega ei suunatud, kõne alla võis tulla vaid proportsionaalse kjaotuse määramine.²

Teistlaadne on uksekujundus J. Schulzi projekteeritud Maidla mõisa peahoones (1767), mille rajamisel osalenud ehitusmeistrid on dokumentaalselt teada. Peaukse ja siseuksed valmistas tõenäoselt tislert Wagner koos oma sellidega.³ Peauks asub nii nagu Ääsmäelgi rokokoolikus lamekaarsete stukkraamistusega avas ja on põhiskeemilt sarnane, kuid puudub sambamotiiv. Analoogiliselt ülemisele tahvlile on ka alumine tahvel tasapinnaline, mitte sambapostamendina vormitud eenduv plaat.

Siseuksed on proportsionaalselt jaotuselt sarnased Ääsmäe-Seidla-Ohtu ustele, kuid mis puutub tahvlite kujundusse, siis Maidla uste tahvlid on 18. saj. I poolel moodi tulnud hilisbarokses kujunduslaadis, mille ühe varasema dateeritud näitena nimetasime Manteuffelite looži tahveldist. Erinev on üksnes raamlaudade profileering tahvli ääristavatel servadel.

Analoogiliselt Maidla siseustel on veel Rägavere peahoone (1782-1789) ukсед II korruse ruumides ja aknaalune paneel.⁴

Otsustades Kubermanguvalitsuse hoone valgest sealist tehtud foto järgi on selle ja Rägavere seali ukсед ja aknaalune paneel sarnased.⁵ On teada, et koos J. Schulziga töötas kubermanguvalitsuse hoone ehitamisel ka Ludwig Andreas Böll, kes 1779-1803, s.o. kuni oma surmani oli Toomgildi tislertite tsumfti vanemaks.⁶

Tallinnas võime Rägavere ustele analoogilisi lihtsaid ukси näha Vene t. 4 hoone 2. korrusel. Seejuures uksetahvlitele on analoogiline tahveldis eeskotta

¹ Ibid, lk. 178

² Suurtes esindushoonetes visandas arhitekt kindlasti ka avatäidete kujunduse. Näiteks andis Rastrelli 1756.a. Talvepalee ustele ja akendele autori järelvalve korras väiksed kavandi koloreeritud tussijoonistena, kus on esitatud vaated ja solmed; aimamisi võib sealt lugeda isegi profileeringute ja nikerdatud dekoori põhijooni. Joonised hoiul Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioonis Leningradis. Eestis tuli taoline suund tõenäoselt aga alles klassitsismiperioodil. 18. sajandil jätkub veel kord mis 17. sajandil on üldine: hoone tellija (Bauherr) või juhtiv ehitusmeister-arhitekt värbas ehitusmeistrid ja nende koostöös sündinud ühtsus kasvab ajastule omasest stiiliühitsusest mitte aga ruumikujunduse kavanditest.

³ M. Männisalu. Maidla mõisa ehitusloost 18. sajandil. Kunstiteadus ja kriitika, Tallinn 1983, lk. 158

⁴ E. Kangilaski. Rägavere mõisa ajalooline õiend. Tallinn 1978, A-10, lk. 19

⁵ Ibid

⁶ J. Maiste. Tislerikunstist... lk. 180, 193

ehitatud varaklassitsistliku trepi küljel. Vene 4 hoone eeskotta suunduv gooti portaalis uks on tüüpiline Tallinna varaklassitsismile.

Kokkuvõttes võime öelda, et 17. saj. prantsuse hollandi eeskujudest lähtuv lihtne ja kaine hilisbarokne uks on kasutusel kuni 18. saj. lõpuni. Selle tüübi dekoratiivsemaks variandil on tasapinnalise kartuüsimotiiviga kaunistatud tahvlid, kusjuures kartuüsimotiiv saj. II poolel muutub assümeetriliseks. Rokokooliku nikerdatud dekoori näeme 18. saj. keskpaigas iseseisva, ukseavale-portaalile või ukselehele lisatud elemendina.

Sambamotiiviga ja tahveldisega liituva rokokooliku dekooriga välisuks on kasutusel 1860-80-ndail aastail. Siseruumis on sel perioodil kasutusel nii rokokoolik, nikerdatud dekooriga uks kui lihtne hilisbarokne uks.

Tallinna mõjupiirkonnas säilinud tislertöös on mõlemad uksetüübid sarnase proportsionaalse jaotusega, mis erineb näit. Tartus säilinud rokokoostest. Võimalik, et proportsionaalse jaotuse põhiskeemi oli hoone vaadetele ja lõigetele visandatud J. Schulz ja sellest ka juhitud. Kujunduslaad aga sõltus täielikult tislertmeisterist, mistõttu ühe ja sama arhitektiga seostatavates hoonetes ustekujunduses võib olla stiililt erinev. 18. saj. barokkuksi, eriti siseruumides kasutatud lihtsaid tahveluksi on Tallinnas jäljendatud ka järgnevatel sajanditel. Stiilikriitilisel dateerimisel on oluline tähelepanelikult jälgida proportsioone, profileeringuid, viimistlust.

Proportsionaalne jaotus on rangem 18. saj. I poolel. Sellest ajast on pärit analoogilistes, tõenäoselt geomeetriliselt määratud proportsioonides tahvlitega ukсед. Ukseava suuruseks on sageli 2 ruutu. Endiselt on kasutusel kahe võrdse tahvliga uks, samuti ühe tahvliga uks. Näib, et kõige populaarsem on sajandi keskpaigas siiski uks, kus all ja ülal rõhtsumaline, keskel ruudukujuline või püstkülikuline tahvel. Viimatinimetatud jaotusele lisandub 18. saj. II poolel 3. tahvliga tiibuks, kus all madalam, ülal kõrgem püstkülikuline tahvel, keskel rõhtsumaline madal tahvel. Samuti tuleb kasutusele püstsüüalisema proportsiooniga 2. tahvliga uks, kus all ruudule lähedane, ülal aga pooleteise või kahe ruudu kõrgune tahvel. Näib, et viimatinimetatud 2.-3. tahvliga ustel mõõtmed ei ole enam geomeetriliselt tuletatud, vaid on määratud ligikaudu, tuginedes arhitekti poolt etteantud skeemile.

Raske on öelda, mil määral mõjustasid ukseava proportsioneerimist arhitektuuriraamatud. 18. saj. arhitektuuriraamatud esitavad ukseava mõõtmete määramiseks reeglid, mis püsivad sisuliselt muutmatul kujul terve sajandi. Goldmann-Sturm, Furttentbach jt. pakuvad ukseava laiuse ja kõrguse suhteks 1:2.¹ Toauks on laiusega

¹ Vt. J. Furttentbach. Architectura Civilis... Ulm 1628, lk. 14 L. Ch. Sturm. N. Goldmanns Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst. Augsburg 1699, lk. 30

4 - 4 1/4 jalga, saaliuksed ja suuremad uksead 6 jalga; ühiskondlike hoonete uksead aga kuni 8 jalga laiad.¹ Uksetahvlite proportsioonidest ei kirjutata. Küll antakse aga praktilisi juhtnööre paksuste määramiseks: näiteks ukseraami paksuseks soovitatakse 1 1/2 - 2 tolli.² Suhteliselt õhuke 30-36 mm paksune ukseleht ongi iseloomulik 18. sajandile (20. saj. 46 mm ja enamgi).

Profileeringud on kõige suurejoonelisemad ukseava raamistavatel piirdelaudadel. 17. saj. ukseraamistus koosnes lamedatest piirdelaudadest (pilastritena kujundatud või lihtsa tasapinnalise dekooriga laudadest), mille juurde kuulus tugeva profileeringuga etteulatuv karniis ukseava kohal. Selline mood kandus edasi ka 18. sajandisse, kuid juba sajandi esimesel poolel asendab seda murtud lainena vormitud lopsaka profiiliga piirdelaudadest raamistus. Profileering algab otse põranda tasapinnast ja piirab ühtlaselt kogu ukseava. 18. saj. I poolel vahelduvad nõgusad ja kaarjad pinnad on reeglina eraldatud väikeste tasapinnaliste lõikudega ja vahelduvad üle ühe. Rokokoooksel piirdelaua asendub korrapärase nõgusate ja kaarjate pindade vaheldumine assümmeetrilise laienga. See veerand- ja poolkaartest ning C-kujulistest lõikudest põimitud kontuuriga profiil on võrreldav tahvli välja dekooriks kasutatava tasapinnalise, analoogilistest lõikudest põimitud motiiviga - niisugused kombinatsioonid vastasid toleaegele moele. Tallinna uste piirdelaudade profileeringud on üldjoontes kõrvutatavad Lätimaal, Saksamaal ja Skandinaavias kasutusel olnud profileeringutega, seejuures eeskujundavaks neile olid prantsuse 17. saj. lõpupoolel kasutusele tulnud profiilid. Piirdelaudade profiilid jäljendasid seejuures šablooniga veetud stukkpiirdeid. Beskujusid ei põhjendatud täpselt, enamasti oli tegemist vaba improvisatsiooniga, üldise stiiliarengu raames. Tuleb tunnistada, et dateerimine üksnes profiili alusel suurt täpsust ei võimalda. Võrreldes publitseeritud profiilide näiteid ilmnes, et juba 17. sajandil kasutusele tulnud piirdelauatüüp püsib 18. lõpuveerandini ja esineb veel isegi varaklassitsistlikus hoones.³

Jälgides piirdelaua profiili arengut Tallinnas, näib, et tugevatest nõgus- ja ümarpindadest vormitud lainjas profiil tõuseb kõige kõrgemaks 18. saj. keskpaigaks. 18. saj. II poolel profileeringud muutuvad taas madalamaks. 18. saj. IV veerandist pärinevate hilisbaroksete uste pehmelt vormitud ja kitsam piirdelaud omab sugulust jooni historitsistliku, 19. saj. lõpus laialt levinud piirdelauaga.

¹ Ibid

² Ibid, lk. 30

³ Vt. Ch. A. Daviler. Cours d' Architecture, Paris, 1691, ill. 100 ja ukse-piirdelaudade profiilide mootjoonised 18. saj. lõpus klassitsistlikus stiilis ümberehitatud interjöörides Berliini Monbijou lossis ill. 70 ja Weimaris Wittumpalee vastuvotutoas a. 1785, ill. 66. Historische Möbel und Innenräume, Berlin 1956

Profileeringud tahvli raamistavatel laudadel on 18. saj. alguses samuti 17. saj. moega, mil tahvli ääristas karniisiprofiiligi liist. 18. saj. keskpaigas on tahvli ääristavate raamlaudade servades profileering; pealepandud liistused siseustel reeglina ei kasutata. Siseustel kasutatud profileeringuist on tavalisem lame veerandkaar, millega vahel liitub väike mõigas. 18. saj. keskpaigast on ka keerukama profileeringu näiteid (Vene 17 elamu dornsesse ehitatud ukseid, Pühavaimu kiriku käärkambri ukseid jt.). 18. saj. viimasel veerandil tuleb kasutusele madala sirge astmega eristatud hanekael, mille lõpetab väike sirge vaheastmega eraldatud veerandkaar. See profileering on tüüpiline ka varaklassitsistlikele ustele.

Välisustel profileeringud on pisut jõulisemad. Uksetahvleid raamistab lame veerandkaar või pealepandud liistu abil antud profileering (ümarprofiil, millega liitub väike mõigas).

Viimistlus 18. saj. algupoolel on veel 17. saj. traditsioonides. Kasutusel on nii erksatooniline berainornamentika, millel lillemaalingud, marmoreering nn. lüstermaal, aaderdus, chinoiserie. Lisaks eelmainitud Tallinnas säilinud näidetele on terve rida viimistlust puudutavaid arhiivimärkeid. Nimelt peale 1654.a., mil maalritöö tegemine tiseritele keelati, on selle eest makstud tasu ja vahel ka napisonaline töö kirjeldus kantud arveraamatusse.¹

Lüstermaali tehnikas on ilmselt viimistletud Ch. P. Mihkli kiriku kantsel, mille samal aastal värvib maaler Hindrich Warner kulla, hõbeda, laki jms. maalimisvahenditega.²

Erksad värvitoonid ja "piltidega kirjuks maalitud" ukseid ja aknaluugid on kavandatud 18. saj. algul lõpetatud Hermann Poorteni uuele elamule Narvas, kus portaal lepingu kohaselt oli ette nähtud marmoreerida valge ja mustaga, hoovi värav halliga, aknaraamid maalida kinaverpunasega ja figuurid katusel kullata.³

Marmoreeritud ukseid esinevad 18. saj. arvates eriti sageli. Näiteks Rae-kojas 1736. aastal tehtud maalritööde hulgas on nimetatud, et üleval uks ja aknaraam ühelt poolt roheliseks, teiselt halliks maaliti. Seejuures maaliti uste ja akende ümber arhitraav loomuliku pruuni marmori sarnaseks, arhitraavi ümber maaliti liimivärviga lehemuster.

¹ K. Kodres. Maalrikäsitöö ajaloo. Tallinn, 1983. Mnc., KRPI arhiiv A-964, lk.

² Ibid

³ S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche untersuchung. Tartu, 1936, lk. 339

⁴ K. Kodres. Maalrikäsitöö ajaloo, lk. 28

Uste värvimisel on arvetes sagedamini halli, rohelist, pruuni, sajandi I poolel on nimetatud ka punast.¹ Üldiselt on teada, et kõrgbaroki erksatooniline värviskaala muutub 18. saj. jooksul heledamaks ja kergemaks. Kasutusel on hallid toonid koos ookriga, šokolaadipruun, erkkollane, roheline, helesinine ja rohelistes ning sinistes toonides laseeringutega maalingud. Liistud olid sageli kullatud, seejuures profileeringu nõgus ja vähem esile tulev pind kaeti ookriga.²

18. saj. on säilinud hulgaliselt maalriletsepte.³ Põhimõttelisi soovitusi, mis aga alati kohest rakendust ei leia, jagavad arhitektuuriraamatud. Nii näiteks kirjutab Nicolai Goldmann juba 17. saj. lõpus, "kõik toad tuleb seestpoolt heledate värvidega heledaks värvida, kuid Tallinna tisleritöös võidavad taolised toonid alles 18. saj. lõpus - 19. saj. alguses. (Heledateks värvideks nimetab ta valget, taevasinist, kuldset, hõbedast ja muud samasugust).⁴ Saksa arhitektuuriraamatuis viimistlust peaaegu ei käsitleta, kuid prantsuse raamat hõlmab ka juhtnööre viimistlemiseks, kus on toodud järgmised põhigrupid

1. Vesivärvid, liimivärvid. Liimivärvid on soovitatud sisetöödeks, on märgitud, et neil puudub konserveeriv toime
2. Õlivärvid, mida konserveeriva toime tõttu võib kasutada ka välimistel hooneosadel. Uste värvimiseks on soovitatud lihtsat õlivärvi, lambriidele on soovitatud värnitsarohket poleeritud õlivärvviimistlust.

Uste ja akende viimistluseks väljas on:

1. Krunt tinavalgega, mis on pähkliõlis hõõrutud
2. Teine kiht tinavalgega samal kombel. Kui toon peab olema hallikas, siis lisatakse Berliini sinist ($K(Fe_3F_2(CN)_6)_n$) ja söemusta
3. Kolmas kiht on sama värviga, kuid sisaldab vähem õli

Siseruumides soovitatakse ustele ja akendele hallikasvalget tooni. Retseptidena on toodud ka aaderdamise õpetus ("la couleur de bois") eri puuliikide jäljendamiseks sobivate värvivahekordadega.⁶

---

¹ Vt. K. Kodres. Maalrikäsitöö ajaloost, lk. 24-31

² G. Benzon, lk. 86

³ Vt. F. Hellweg. Geschichte des deutschen Tischler-handwerks. Berlin, 1924

⁴ L. Ch. Sturm. Vollständige Anweisung..., lk. 29 ja id., 1721 lk. 32

⁵ Jean Felix Watin. L'Art au peintre, doreur, vernisseur, Paris 1755. S. Lietz,

⁶ Vt. lähemalt S. Lietz. Fenster und lubehör, lk. 119